

АГРЕСИВНА ПОВЕДІНКА ПІДЛІТКІВ ЯК ПРОЯВ ШКІЛЬНОЇ ДЕЗАДАПТАЦІЇ

Песоцька О.П., к. пед. н., доцент

Луганський національний університет імені Тараса Шевченка

У статті розглядається формування агресивності підлітків в умовах шкільного навчання та особливості соціально-педагогічної роботи з реконструкції індивідуальних якостей особистостей й недоліків поведінки школярів.

Ключові слова: агресія, агресивність, агресивна поведінка, шкільна дезадаптація, соціально-педагогічна діяльність.

Песоцкая О.П. АГРЕССИВНОЕ ПОВЕДЕНИЕ ПОДРОСТКОВ КАК ПРОЯВЛЕНИЕ ШКОЛЬНОЙ ДЕЗАДАПТАЦИИ / Луганский национальный университет имени Тараса Шевченко, Украина.

В статье рассматривается проблема формирования агрессивности подростков в условиях школьного обучения и особенностей социально-педагогической работы по реконструкции индивидуальных качеств и недостатков поведения школьников.

Ключевые слова: агрессия, агрессивность, агрессивное поведение, школьная дезадаптация, социально-педагогическая деятельность.

Pesocka O. AGGRESSIVE CONDUCT OF TEENAGERS AS DISPLAY OF SCHOOL DEZADAPTATION / Lugansk national university named Taras Shevchenko, Ukraine.

In article the problem of formation of aggression of teenagers in the conditions of school training and features of socially-pedagogical work on reconstruction of individual qualities and lacks of behavior of schoolboys is considered.

Key words: aggression, aggression, aggressive behavior, school dezadaptacion. socially-pedagogical activity.

Важливим станом психофізичного розвитку людини є навчання в школі. На сьогодні швидко збільшується кількість школярів, які переживають серйозні ускладнення у вирішенні соціальних і навчально-пізнавальних завдань, джерелом яких є школа. Період адаптації для кожної дитини в різних умовах неоднаковий. У деяких дітей вона зовсім не відбувається, що свідчить про соціально-психологічну дезадаптацію дитини в школі.

Різноманітним проявам агресивної поведінки присвячені праці зарубіжних (Р.Берон, А. Браун, К. Бютнер, Д. Ричардсон, К. Лоренцо, Р. Уолтерс, Е. Фромм, В. Холличер та ін.), російських (А. Єлізаров, А. Єгоров, Є. Змановська, М. Левітов, В. Менделевич, А. Реал, Л. Шнейдер та ін.), вітчизняних (А. Бандурка, Є. Донченко, Є. Волянська, В. Ролінський та ін.) учених.

Аналіз наукових досліджень з проблеми дозволяє зробити висновки про те, що шкільна дезадаптація означає будь-які ускладнення, які виникають у дитини в період шкільного навчання. До критеріїв дезадаптації відносяться агресія до людей та предметів, підвищена збудженість, конфліктність тощо.

Постановка проблеми полягає в тому, що дуже складно виявити послідовність причин та наслідків відносин школярів, яка б дозволила відповісти на питання: наслідком шкільної дезадаптації є агресивна поведінка або навпаки.

Зрозуміло, що під впливом постійних невдач у навчальній діяльності, у сфері відносин з підлітками, у дезадаптованій дитини відбувається формування почуття власної неповноцінності, з'являються спроби компенсувати свою особистісну неспроможність. Оскільки вибір адекватних засобів компенсації в підлітковому віці надто обмежений, то самоактуалізація нерідко виявляється в протистоянні шкільним нормам, порушенні дисципліни, підвищеній конфліктності по відношенню до оточуючих. Такі діти втрачають інтерес до школи і, як наслідок, відбувається формування соціальної особистості, яка проявляє вербальну і фізичну агресію, ворожість, негативізм. Значна кількість вчених відмічають агресивність як психологічну причину, що впливає на прояв порушень поведінки підлітків [3; 4; 5; 6]. Тому розуміння педагогами сутності психологічних особливостей агресивної поведінки підлітків та використання ефективних методів виховного впливу сприяє зниженню агресивності школярів.

Метою нашої статті є стисла характеристика агресивної спрямованості підлітків та основних напрямів соціально-педагогічної роботи з ним в умовах сучасної загальноосвітньої школи.

Перш за все, на прояв небажаної агресивної поведінки впливають різноманітні фактори: вік, стать, індивідуальні психологічні особливості, зовнішні фізичні і соціальні умови.

Вікові особливості визначають специфічні для кожного віку прояви агресії.

З точки зору деструктивної спрямованості можна розглядати три типи порушення поведінки [3; 5].

Індивідуальний агресивний тип порушення поведінки, у якого домінує фізична та вербальна агресія, яка переважно спрямована проти доросли і родичів. Підлітки даного типу схильні до ворожості, лайки,

зухвальства, непокори та негативізму по відношенню до дорослих, постійної брехні, прогулів і вандалізму. Вони не приховують своєї антисоціальної поведінки, доволі рано розпочинають сексуальні відносини, вживають тютюн, алкоголь та наркотики. Агресивна антисоціальна поведінка може проявлятися у формі бешкетництва, фізичної агресії, жорстокості по відношенню до однолітків. У таких підлітків порушені соціальні зв'язки, вони не здатні встановити нормальні контакти з однолітками. Підлітки відсторонюються від ровесників. Деякі з них дружать з більш старшими або з молодшими ніж вони, або мають поверхневі відносини з іншими антисоціальними молодими людьми. Більшість підлітків даного агресивного типу мають низьку самооцінку, проявляють егоцентризм, відчувають сильну фрустрацію, гіпертрофічну потребу в залежності. По відношенню до них часто використовують різні види покарання, що у свою чергу підсилюють їхній гнів і фрустрацію і не вирішують проблеми.

Груповий агресивний тип порушення поведінки проявляється у вигляді групової активності в колі однолітків поза домом. Проявами такого типу агресивної поведінки є прогули, деструктивні акти, вандалізм та фізична агресія проти дорослих, аутсайдерів у групі, представників «чужої групи». Їхня агресія нерідко досягає високого рівня жорстокості. Важливою характеристикою даної поведінки є значний вплив групи однолітків на вчинки підлітків, їх сильну потребу в залежності від групи, необхідності бути членом групи. Тому підлітки з такими порушеннями встановлюють дружні стосунки з однолітками, цікавляться благополуччям своїх друзів або членів своєї групи, не звинувачують і не видають їх.

Порушення поведінки у вигляді непокори та неслухняності – особливістю такого порушення поведінки є прояв негативізму, ворожості, яка спрямована проти батьків та вчителів. Для дітей даного типу поведінки властиві: роздратованість, імпульсивність, відкритий та прихований опір вимогам оточуючих, образливість, підозрливість, помста. Підлітки нерідко сперечаються з дорослими, втрачають терпіння, легко роздратовуються, лаються, сердяться. Вони не виконують вимог і прохань, провокують конфлікти з оточуючими, покладають на інших свої помилки. Це завжди проявляється вдома і в школі, у взаємодії з батькам або дорослими, з однолітками, яких підліток добре знає. Цей тип порушення заважає нормальним взаємовідносинам з іншими людьми та успішності в навчанні. Такі підлітки практично не мають друзів, вони не задоволені своїм станом, вони погано вчаться в школі, не беруть участі в життєдіяльності класу, шкільного колективу, намагаються вирішувати свої проблеми без сторонньої допомоги.

З точки зору соціальної спрямованості розрізняють соціалізовану й не соціалізовану агресивну поведінку. До першої групи належать підлітки, які не мають яскравого проявлення психічних розладів. Вони легко адаптуються до різних соціальних умов внаслідок низького морально-вольового рівня регуляції поведінки. До другої групи належать підлітки з негативним емоційним станом, який є проявом реакції підлітка на напружену стресову ситуацію чи психологічну травму, або як наслідок неуспішного вирішення будь-яких проблем і труднощів. Таким чином, агресивність підліток визначається як особистісна характеристика, яка сформувалася в процесі розвитку особистості на основі соціального навчання та є проявом агресивних реакцій на різного роду подразники. Тому агресивна поведінка – це звичайне явище для підліткового віку. У середніх класах підлітки проявляють неадекватні афективні реакції, які є наслідками негативних афективних переживань, що базуються на незадоволеності будь-яких життєво важливих для підлітка потреб або конфлікт між ними. Усе це проявляється у відповідних формах поведінки в школі: підвищеній образливості, впертості, негативізмі, ізолюваності, емоційній нерівновазі. Виникає так званий «афект неадекватності», як стійкий емоційний стан, що виникає в підлітка у зв'язку з невдачею в діяльності. Тому підліток або ігнорує сам факт неуспіху, або не бажає визнати себе винуватим.

Умови виникнення афекту неадекватності – це підвищені притязання в будь-якій сфері діяльності або спілкування, неможливість їх задоволення та поява ще неусвідомленої невпевненості у своїх силах. Негативний результат сприймається підлітком як несправедливий, але насправді ніякої несправедливості по відношенню до нього не було, оскільки причина неуспішності полягає в ньому самому. Неадекватні реакції спричиняють відповідні дії вчителів і однолітків, що веде до виникнення нових неадекватних вчинків. Результати досліджень свідчать, що в значній кількості учнів середніх класів неадекватні реакції мають стійке особистісне утворення, яке важко піддається усуненню. У той же час було виявлено, що поява афекту неадекватності менш за все пов'язана з неуспішністю у навчальній діяльності. Не самі невдачі провокують появу неадекватних реакцій, а оцінка особистості учня (зауваження, оцінки які він сприймає як оцінку своєї особистості) вважаються несправедливими.

Особливості афективно збуджених підлітків виявляються в схильності до вибуховості та агресії, що веде до появи неадекватних асоціальних вчинків. Підвищена збудженість нервової системи, ендокринна перебудова організму в підлітковому віці, зміни в особистісному розвитку підлітка ведуть до емоційних вибухів, ускладнюють об'єктивну оцінку ситуації, вибір адекватних засобів реагування на таку поведінку.

Слід зазначити, що для різних вікових періодів підліткового віку характерні різні форми агресії. Так, у ранньому підлітковому віці в хлопчиків домінує фізична агресія, а в дівчаток – вербальна. У віці 12–13 років у дівчат і хлопців проявляється така форма агресії, як негативізм, опозиційна манера поведінки, що спрямована, передусім, проти авторитету. Вона може бути виражена як у формі пасивного опору, так і у формі активної боротьби проти діючих правил, норм, звичаїв. Друге місце в зазначений віковий період у хлопців займає фізична агресія, а в дівчат – вербальна. У віці 14–15 років у хлопців домінує негативізм і вербальна агресія, а в дівчат – вербальна агресія.

Значна кількість дослідників підкреслює взаємозв'язок шкільної тривожності та агресивності. Особливо цей взаємозв'язок характерний для хлопців. Шкільна тривожність прямо корелює з фізичною та непрямую агресією, роздратованістю. З одного боку, тривога по відношенню до школи може викликати агресивні вчинки учнів. Побоювання незадовільної оцінки, зауваження, конфлікти з іншими учнями, емоційний дискомфорт можуть спровокувати агресивну поведінку. З другого боку агресивні підлітки, постійно провокують негативне ставлення до себе вчителів, однолітків, починають відчувати підвищену тривогу в стінах школи. Виникає замкнуте коло, що закріплює агресивну поведінку та сприяє шкільній неуспішності, незадоволенням школою.

Встановлено, що така форма агресії, як образа, взаємопов'язана в хлопців зі страхом самовираження, перевірки знань. У дівчат високий рівень образи знижує переживання соціального стресу, тобто образа є своєрідним психологічним захистом від шкільних проблем. Хлопці більш боляче сприймають шкільні проблеми ніж дівчата. Хлопці з накопичуванням образи все більше відчують вплив стресових ситуацій, пов'язаних із шкільним життям.

Корекція особистісної та ситуативної тривожності, агресивної поведінки полягає в навчанні та самовдосконаленні через набуття життєвого досвіду в спеціально організованому груповому контексті за сприяння соціального педагога, психолога, вчителів, батьків. Отже, соціально-педагогічну роботу з підлітками агресивної спрямованості в умовах загальноосвітньої школи варто проводити за кількома напрямками одночасно [2].

Перший напрям: психологічна допомога, робота психолога з групою. У психологічній літературі розглядається значна кількість технік, які дозволяють підлітку навчитися ідентифікувати свій емоційний стан (наприклад, вправи Дж. Мігера «шкала гніву», С. Керрела «Альтернатива гніву»). Розповсюдженим методом навчання навичкам саморегуляції в роботі з агресивними підлітками є тренінг релаксації (Е. Джекобсон), навичкам розвитку емпатії вправи «Рукопогискання», «Як ти себе почуваш» тощо). Серед ефективних методик корекційного впливу слід виокремити такі: ігрова корекція (ігротерапія); тематична бесіда; тренінг соціальних вмінь; тренінг асертивності; програвання ситуацій; арт-терапія; репетиція поведінки; психогімнастика. *Ігрова корекція* – достатньо ефективний метод в роботі з агресивними підлітками. З метою корекції агресивності краще використовувати групову корекцію, тому що вона допомагає дитині усвідомити своє «Я», підвищити її самооцінку й розвивати потенційні можливості відрегулювати внутрішні конфлікти, страхи, агресивні тенденції, зменшити неспокій і почуття вини. *Тематична бесіда* – необхідна частина корекційно-розвивальної роботи з агресивними дітьми. У ході бесіди необхідно роз'яснити підліткам особливості агресії, її природу, обговорити причини агресії, допомогти обрати більш асоціальні способи прояву гніву. Зміст подібних бесід може бути різноманітним, але більше повинен відповідати головній меті – профілактиці й корекції агресивності. *Тренінг соціальних вмінь* включає в себе: моделювання адекватної поведінки; рольові ситуативні ігри; зворотній зв'язок через заохочення позитивної поведінки («позитивне підкріплення»); перенесення навичок із навчальної ситуації в реальні життєві обставини. *Тренінг асертивності* засновано на використанні трьох видів поведінки: неасертивна поведінка, при якій люди поступаються своїми інтересами; агресивна поведінка, при якій люди «підсилюються» за рахунок інших; асертивна поведінка, при якій виграють обидві взаємодіючі об'єкти. *Арт-терапія* – це спеціалізована форма психотерапії, основою якої є мистецтво, в першу чергу зображальне. Малювання допомагає підлітку зрозуміти самого себе, вільно відобразити свої думки і почуття, звільнитися від конфліктів, розвивати емпатію, бути природним. Продуктивними в роботі з агресивними підлітками є техніки комунікативного та спільного малювання. При агресивній поведінці консультування як вид психологічної діяльності менш ефективний, ніж корекція [6].

Другий напрям: робота з вчителями. Звернути увагу педагогів на необхідність уважного, терпимого ставлення до таких підлітків, спонукати вчителів морально підтримувати дітей, зміцнювати віру у свої сили. Допомога фахівців соціально-педагогічної або психологічної служби у формі соціально-педагогічного супроводу (підтримки, консультацій, тренінгів) сприятиме успішній взаємодії з агресивними підлітками. Головне в цій роботі – навчити вчителя регулювати свої емоційні стани. Уміння регулювати свої емоційні стани пов'язане з умінням володіти собою, своїм голосом, мімікою, жестами. Емоційна саморегуляція полягає в системі розумових дій, спрямованих або на активізацію якихось емоційних процесів, або на їх гальмування, стабілізацію. Вчитель повинен уміти не відповідати агресією на агресію, зберігати емоційний тон у конфліктних ситуаціях. До підлітка, який поводить надто агресивно й заважає класу, доцільно використати техніку «тайм-аут» – видалення його з класу, що лишає

його можливості отримати додаткове підкріплення (увага однолітків, престиж у їхніх очах, почуття своєї значущості). Прийомами негативного підкріплення є «гіперкорекція» і «штраф» (договір про порушення і розмір штрафів, підліток відновлює порушений ним порядок, приносить вибачення, бере на себе роль контролера за порядком). При агресивній поведінці варто використовувати метод позитивного підкріплення такий як «жетонний метод» (за позитивну поведінку підліток отримує жетони, які він може обміняти на певні привілеї, при порушенні поведінки жетони забираються у відповідності з важкістю вчинків) тощо. У відносинах із агресивними учнями вчителям особливо важливо усвідомлювати переваги й недоліки таких способів вирішення педагогічних конфліктів, як «придушення», «поступки», «співпраця». Перші два способи поведінки в конфлікті з агресивними дітьми є досить не конструктивними й негативно впливають на атмосферу в класі. Використовуючи спосіб «співпраці», вчитель покращує свої відносини із агресивним підлітком, знижує його агресивність, нормалізує психологічну атмосферу в класному колективі.

Третій напрям – робота з батьками. Серед соціальних факторів, що впливають на агресію, значне місце посідають сімейні фактори. Є. Змановська і В. Рыбников виділяють такі сімейні фактори: агресивність кого-небудь із членів сім'ї; недостатня близькість між батьками і дитиною; негативні взаємовідносини між дітьми; непродуктивний стиль сімейного виховання. Так, батьки, які використовують суворі покарання, жорсткий контроль (гіперопіка) або взагалі не контролюють заняття своїх дітей (гіпоопіка), часто стикаються з агресією і непокорю своїх дітей. Агресія батька по відношенню до матері (фізичне або моральне насильство) вкрай негативно впливає на дитину [4, с. 93]. Сімейні конфлікти у взаємодії підлітків і дорослих є одними з найпоширеніших у повсякденному житті. Крім загальних причин, які провокують конфліктність між батьками і підлітками, дослідники виділяють психологічні фактори в такій взаємодії: 1) тип внутрішньо-сімейних відносин (гармонійний і дисгармонійний); 2) деструктивність сімейного виховання (неодностайність членів сім'ї з питань виховання; суперечки, непослідовність, неадекватність, опіка і заборони в багатьох сферах життя дітей, підвищені вимоги до дітей, загрози, осуд); 3) вікові кризи дітей, серед яких криза статевого дозрівання (12–14 років – перехід від молодшого шкільного віку до підліткового віку) та підліткова криза 15–17 років); 4) особистісний фактор (консервативність мислення, застарілі правила поведінки, шкідливі звички, авторитарність суджень тощо [1, с. 96–97].

Знання соціальним педагогом, класним керівником особливостей виховання дітей у родині є розуміння причин певних поведінкових реакцій дитини. У бесідах із батькам агресивної дитини соціальний педагог в тактовній формі має охарактеризувати певні сімейні типи виховання, наголосивши на актуальності та потенційних наслідках їх застосування. Метою такої взаємодії з батьками є надання максимальної допомоги дитині. Основними завданнями соціального педагога і психолога з консультування дисгармонійних, конфліктних сімей є такі: 1) індивідуальні і групові консультації осіб, які звернулися до них для вирішення складних ситуацій, набуття психолого-педагогічних знань щодо вирішення конфліктів; 2) діагностична робота (тести, анкети, методичні матеріали) з виявлення конфліктних і деструктивних сімей і проведення з ними консультацій; 3) надання допомоги батькам у виявленні помилок і виборі правильної поведінки в складних сімейних ситуаціях; 4) навчання методам саморегуляції психічного стану (тренінги, розвивальні заняття, ігрові вправи тощо).

Отже, соціально-педагогічна діяльність в школі з корекції агресивної поведінки – це спланований і певним чином організований психолого-педагогічний процес, до якого залучаються групи школярів з проявами агресивності, їх батьки, вчителі. Він спрямований на виправлення й реконструкцію індивідуальних якостей особистості й недоліків поведінки, створення необхідних умов для їх формування й розвитку, успішну адаптацію школярів та повноцінну інтеграцію школярів до соціуму.

ЛІТЕРАТУРА

1. Важковиховуваність: сутність, причини, реабілітація: навчальний посібник для соціальних педагогів та практичних психологів освітніх закладів / [за ред. О.М. Полякової]. – Суми : Університетська книга, 2009. – 346 с.
2. Волканова В. Абетка соціального педагога / В.А. Волканова // Соціальний педагог. – 2011. – №3 (51).
3. Егоров А.Ю. Нейропсихология девиантного поведения / Егоров А.Ю. – СПб. : Речь, 2006. – 224 с.
4. Змановская Е.В. Девиантное поведение личности и группы: учебное пособие / Е.В. Змановская, В.Ю. Рыбников. – СПб. : Питер, 2011. – 352 с.
5. Кондрашенко В.Т. Девиантное поведение подростков / Кондрашенко В.Т. – Мн. : Беларусь, 1988. – 196 с.
6. Федосенко Е.В. Помощь подростку. Полное практическое руководство для психологов, педагогов и родителей / Федосенко Е.В. – СПб. : Речь; М. : Сфера, 2009. – 320 с.
7. Шнейдер Л.Б. Девиантное поведение детей и подростков / Шнейдер Л.Б. – М. : Академический проспект: Гаудеамус, 2077. – 336 с.